ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

КРАВЦОВА З. С. - д.ю.н, доцент, доцент кафедри конституційного права, Навчально-науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.26

Ключові слова: конституційно-правовий статус глави держави, глава держави, форма державного правління, президент, легітимність влади, система стримувань і противаг, харизматичне лідерство

Глава держави посідає важливе місце в системі вищої державної влади, яке визначається під впливом різних факторів. Знання та розуміння факторів, що впливають на конституційно-правовий статус глави держави, є необхідним для забезпечення стабільності, законності та ефективного функціонування держави. Це дозволяє уникати правових колізій, підтримувати демократичний лад та гарантувати дотримання прав і свобод громадян. Проведений нами аналіз дає можливість визначити, що одним з головних факторів, який впливає на правовий статус глави держави і його наповнення, є форма державного правління, яка в своє поняття включає і політичний режим, соціально-політична ситуація в країні, сталість демократичної традиції й рівня соціально-економічного розвитку.

Хоча Конституція визначає повноваження глави держави, його фактична роль у суспільно-політичному житті може істотно відрізнятися. Взаємозв'язок між окремими факторами дозволяє прогнозувати їхній взаємний вплив, адже визначальним залишається те, як побудовані взаємовідносини в системі влади.

Зауважимо, що при визначенні впливу одного з факторів можливо вже спрогнозувати вплив іншого фактора, який з ним безпосередньо пов'язаний. Адже ключовим фактором є той, яка форма побудови взаємовідносин береться за основу, і який є вирішальним при визначенні місця глави держави в системі вищої державної влади.

Різні форми державного правління мають свої особливості, що зумовлює ефективність діяльності глави держави залежно від відповідності форми правління історичним, культурним та соціальним реаліям конкретної країни. Однак форма держави, її зміст і сутність не є статичними – вони змінюються під впливом соціально-економічних, культурних, релігійних, політичних та інших факторів.

У кризових умовах, таких як війна, економічна нестабільність або політичні потрясіння, роль глави держави може суттєво змінюватися. Наприклад, у надзвичайних ситуаціях конституції багатьох країн передбачають розширення повноважень глави держави для забезпечення національної безпеки та стабільності.

Таким чином, конституційно-правовий статус глави держави є багатовимірним феноменом, який залежить від взаємодії різних факторів. Зміна одного з цих факторів може безпосередньо або опосередковано вплинути на роль і місце глави держави в системі влади. Це свідчить про динамічність і змінюваність правового статусу глави держави у відповідь на внутрішні та зовнішні виклики, тому проаналізуємо деякі з цих факторів впливу.

Одним із сучасних факторів впливу на конституційний статус глави держави є легітимність.

Для глави держави легітимність має вирішальне значення, адже вона безпосередньо впливає на його конституційно-правовий статус, здатність ефективно реалізовувати свої повноваження та забезпечувати стабільність політичної системи. Саме через легітимність влада отримує визнання та підтримку з боку суспільства.

Легітимність є фундаментальною характеристикою влади, яка визначає рівень суспільного визнання її законності й правомірності. Вона передбачає схвалення влади громадянами та іншими політичними суб'єктами, а також відповідність дій глави держави конституційно-правовим і моральним нормам.

Звертаючись до наукових думок, необхідно визначити зміст дефініції «легітимність». Так, дослідник Ковальчук В.Б. вважає, що легітимність як одна з фундаментальних властивостей державної влади, що знаходить вираження під час взаємодії між державою та суспільством, за сутністю є складним соціальним феноменом, що проявляється як у сфері правовій, так і політичній [1, с. 154]. В свою чергу, правник В. Сіренко вважає, що легітимність – це справедливість, правильність, законність, доцільність державної влади як в очах окремих громадян, так і соціальних груп, класів, народу [2, с. 13].

Є підстави стверджувати, що легітимність глави держави є досить складним і важливим соціально-правовим чинником, який має дві складові: по-перше, сприйняття главою держави свого права на владу, за умов реальної можливості й спроможності здійснювати цю владу; по-друге, визнання дієвості його влади, і відповідно ставлення до неї населенням держави.

Варто підкреслити, що легітимність глави держави має вплив не лише на внутрішньополітичну ситуацію, а й на міжнародні відносини. Визнання міжнародною спільнотою є важливою складовою легітимності. У випадках, коли вибори були нелегітимними влада була узурпована, глава держави може опинитися в умовах з міжнародної ізоляції або санкцій.

Таким чином, легітимність глави держави – це ступінь визнання його права на здійснення влади як з боку суспільства, так і міжнародної спільноти, що виступає основою для політичної стабільності.

У праці М. Вебера «Три чисті типи легітимного панування» наведено фундаментальну та ґрунтовну характеристику цього питання. Згідно з теорією Макса Вебера, існують три основні моделі легітимності такі як традиційна, раціонально-правова та харизматична. Якщо аналізувати традиційну модель легітимності, то вона базується на історичних і культурних традиціях. Найбільш яскраво ця модель проявляється в державах із монархічною формою правління, де влада передається за звичаєвими нормами. Раціонально-правова модель базується на правових і конституційних нормах, які забезпечують легітимність через дотримання законів і демократичних принципів. Цей тип домінує в сучасних демократичних державах, де влада обирається відповідно до встановлених процедур. Третя модель – це харизматична, в основі якої лежать особистісні якості лідера, найбільш яскраво проявляється в період революцій та криз, коли традиційні чи правові основи влади послаблюються. Однак у сучасних державах легітимність часто має змішаний характер, поєднуючи елементи всіх трьох типів, залежно від історичних, соціальних та політичних обставин.

М. Вебер зазначає, що серед усіх засад панування він виділяє «три чисті типи, кожен з яких пов'язаний із принципово відмінною соціологічною структурою штабу управління і засобами, якими вони здійснюються» [3, с. 157].

Основні аспекти впливу легітимності на конституційний статус глави держави визначаються через джерела легітимності, адже конституційний статус набувається через виборчий процес, процедури призначення або спадкування влади, що мають бути прозорими й відповідати демократичним стандартам.

В демократичних суспільствах виборча легітимація зазвичай доповнюється сталістю традицій підтримки та визнання суспільством правомірності дій влади, а також дієвим впливом на процес прийняття полі-

тичних рішень інститутів громадянського суспільства [4, с. 154].

Вибори як форма безпосередньої демократії безпосередньо пов'язана із народним волевиявленням, що вважається ключовою ознакою легітимаційних процесів у державі [5, с. 139].

Процедура обрання глави держави через всенародне голосування забезпечує високий рівень легітимності через прямий зв'язок із народом. Високий рівень довіри громадян до цих процесів забезпечує стабільність конституційного статусу глави держави. У парламентських республіках, де глава держави обирається парламентом, як наслідок, обмежує легітимність глави держави роллю парламенту як посередника між ним і громадянами.

Неможливо не згадати , про вплив легітимності на статус глави держави у США, адже тільки високий рівень легітимності президента, обраного народом, дозволяє йому ефективно здійснювати свої повноваження навіть у конфронтації з Конгресом.

Легітимність глави держави в кризових періодах залежить від його здатності ефективно реагувати на виклики, комунікувати зі суспільством та підтримувати довіру ключових інституцій. Успішне подолання кризи може навіть посилити легітимність, однак невдачі майже завжди призводять до її зниження.

Кризу легітимності можна розглядати як різновид політичної кризи, унаслідок якої суб'єкт утрачає здатність впливати на об'єкт у відносинах панування чи підкорення [6 , ст. 223].

Неефективність у кризовій ситуації призводить до делегітимізації влади, що може спричинити політичну нестабільність і навіть зміну форми правління.

О. Бабкіна розуміє делегітимацію як «політичну кризу, в основу якої покладено втрату політичною елітою контролю над соціально-економічними процесами й водночас утрату правочинності її панування в очах суспільства» [7, с. 40].

Прикладом впливу легітимності на главу держави є Франклін Д. Рузвельт, чия політика «Нового курсу» під час Великої депресії посилила його підтримку й довіру громадян. Натомість невдале управління кризою 2008 року в Україні призвело до зниження довіри до президента. У свою чергу, після Революції Гідності легітимність президента України стала ключовим фактором стабілізації державного управління.

Таким чином, приходимо до висновку, що висока легітимність глави держави сприяє зниженню політичної напруги та конфліктів, що дозволяє главі держави ефективно виконувати свої функції в межах, визначених конституцією, мати можливість легше проводити реформи або адаптувати конституційні норми до нових сучасних викликів.

Легітимність відіграє вирішальну роль у визначенні конституційного статусу глави держави, оскільки вона є основою для легального та соціального схвалення влади. Без легітимності конституційний статус стає формальним і може втрачати реальну ефективність. Вона забезпечує політичну стабільність, підтримку суспільства та ефективність виконання владних функцій. Натомість низька легітимність може обмежити повноваження глави держави та спричинити політичні кризи. Для забезпечення стійкої легітимності важливо дотримуватися конституційних норм, прозорих виборчих процедур і відповідати очікуванням суспільства.

Вважаємо, що засада легітимності влади глави держави сприяє недопустимості насильницької зміни влади і насильницької перебудови державних кордонів. Саме забезпечення легітимності державної влади створює перевагу загальновизнаного демократичного порядку над захопленням влади силою, завоюванням, свавіллям, порушенням загальновизнаних міжнародних норм.

Стоїмо на позиції, що легітимація державної влади є перманентним процесом, який має ряд стадій: 1) громадсько-політичне визнання потреби державної влади; 2) формування органів і посадових осіб державної влади; 3) юридичне закріплення статусу державної влади; 4) гарантії державної влади та права на застосування сили; 5) інформаційний, ідеологічний та ціннісний вплив державної влади на підвладних суб'єктів і підтримання її визнання [8, с. 220].

Здійснивши вивчення наукових позицій, представляється за можливе виділити особливості засад легітимації державної влади у конституційно-правовому значенні. Так, легітимація при формуванні органів державної влади має комплексний, перманентний, двосторонній, юридично закріплений характер між владою та народом. Як результат, легітимність процедури формування має бути підтверджена інститутами громадянського суспільства, державою та міжнародними інституціями та забезпечує правосуб'єктність органів і посадових осіб державної влади. При порушенні конституційних засад формування має бути передбачена реальна юридично закріплена відповідальність, включаючи і конституційно-правову [8, с. 221].

Варто зауважити, що діяльність глави держави значною мірою залежить від такого фактора, як харизматичність. Цей фактор безпосередньо впливає на правовий статус глави держави та наділення його значними індивідуальними повноваженнями, що формують його спеціальну компетенцію.

Харизматичність також сприяє ефективному здійсненню функцій вищої державної влади, адже глава держави, наділений харизмою, виступає як самостійний та впливовий суб'єкт у системі конституційного права. Його здатність впливати на громадську думку, об'єднувати суспільство та мобілізувати ресурси під час кризових ситуацій значно підсилює його позиції.

У науковій літературі немає єдиної точки зору чи підходу до визначення категорії "харизматичність". Це поняття багатовимірне і розглядається крізь призму соціологічних, політичних, психологічних та правових аспектів.

Термін "харизма" застосовується до індивіда, який виділяється з середовища звичайних людей і вважається наділеним надлюдськими, виключними здібностями. На думку відомого німецького політолога М. Вебера, влада й авторитет харизматичної особи базується не на раціональній, а на ірраціональній основі [9, с. 42].

Харизматичність глави держави є важливим фактором, який здатен як посилювати, так і послаблювати його конституційно-правовий статус. З одного боку, харизма сприяє ефективнішій реалізації владних повноважень, забезпечуючи підтримку суспільства, а з іншого боку, надмірний вплив особистих якостей лідера може становити загрозу для демократичних процесів і принципу верховенства права. Тому необхідно забезпечувати баланс між особистими якостями лідера та стабільністю конституційних механізмів.

Харизматичний глава держави нерідко виходить за межі свого формального конституційного статусу, спираючись на широку суспільну підтримку. Наприклад, президент із сильним особистим авторитетом може впливати на законодавчу чи судову владу, навіть якщо такі дії не передбачені його конституційними повноваженнями. У деяких випадках суспільство може сприймати спірні чи неконституційні дії як легітимні через високий рівень довіри до харизматичного лідера. Водночас харизматичний лідер може виступати рушієм реформ, спрямованих на підвищення прозорості та ефективності влади.

Харизма, попри свою привабливість, може створювати серйозні ризики для демократичних інститутів, особливо через схильність до концентрації влади та підриву системи стримувань і противаг. Така ситуація є особливо небезпечною для держав із недостатньо розвиненою демократичною культурою та слабкими інституціями.

Історичні приклади демонструють, що харизматичні лідери нерідко спричиняли авторитарні тенденції, поступово ослаблюючи демократичні механізми. Завдяки суспільній підтримці та особистому авторитету вони концентрували владу у своїх руках, знижуючи роль інших гілок влади та підриваючи систему балансів.

Крім того, залежність суспільства та політичної системи від харизматичного лідера створює ризики політичної нестабільності у разі його відходу чи втрати популярності. У таких випадках держава може опинитися в кризі, оскільки стабільність спиралася не на інституції, а на особистість лідера.

У періоди політичної чи економічної нестабільності харизма глави держави може відігравати вирішальну роль у збереженні

громадського порядку, консолідації суспільства та стабілізації ситуації. Водночас це підсилює ризик зловживання владою через ослаблення контролю над діями лідера.

Отже, харизматичне лідерство є двозначним явищем: воно здатне стати рушієм змін і стабільності, але водночас може загрожувати демократичним принципам і конституційному устрою.

Приклади харизматичних лідерів і їх впливу Франклін Д. Рузвельт (США): Його харизма та комунікаційні здібності допомогли йому об'єднати країну під час Великої депресії та Другої світової війни та посилити виконавчу владу.

У Франції таким яскравим історичним прикладом є Шарль де Голль. Його особистісна харизма сприяла створенню та формуванню П'ятої Республіки з сильними президентськими повноваженнями.

Сучасним прикладом є наш глава держави - Володимир Зеленський. Харизматичність стала ключовим чинником його популярності на виборах та у формуванні політичної стратегії в умовах війни, забезпеченні міжнародної підтримки та збереження внутрішньополітичної легітимності, попри численні виклики.

Таким чином, вважаємо, харизматичність лідерів здатна не лише забезпечити довіру громадян і ефективність управління, але й суттєво впливати на трансформацію державних інституцій. У кожному з наведених прикладів харизма стала вирішальним фактором у реалізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Підсумовуючи вище зазначене, вважаємо, що конституційний статус глави держави визначається сукупністю внутрішніх і зовнішніх факторів, які впливають на його роль, повноваження та обов'язки. Ці фактори можуть мати як конституційний, так і позаконституційний характер, тобто виходити за межі формальних правових норм. Основні фактори, що визначають статус глави держави, можуть як розширювати, так і обмежувати його вплив у державному управлінні. Їх взаємодія визначає динаміку змін у правовому статусі глави держави, посилюючи або, навпаки, звужуючи його повноваження.

Література

1. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади: теоретико-правові аспекти : дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 447 с.

2. Сіренко В. Ф. Про легальність та легітимність державної влади. Київ : Оріяни, 2006. 60 с.

3. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / переклад з німецької, післямова та коментарі О. Погорілого. Київ : Основи. 1998. С. 157–172

4. Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади в Україні у контексті Революції Гідності / Є. Г. Цокур // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 25. – С. 154–160. – (Серія 18 «Економіка і право»)

5. Козак Ю.-М.Р. Історія легітимації державної влади як явища державно-правової дійсності на історичних землях України. Філософські та методологічні проблеми прав. 2018. № 1-2 (15-16). С. 126-145.

6. Стрелков В., Я. Ярош Делегітимація державної влади як загроза національній безпеці України. - № 1 (15). - 2023: Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. С. 222-234.

7. Бабкіна, О. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, № 3, С. 36–50.

8. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні: монограф. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 428 с.

9. Дахова, І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дахова Ірина Іванівна. – Х., 2006. – 197 с.